

Антоний Тодоров

Българската политическа култура и гражданското участие

- Съвременната българска политическа култура е резултат от сложно преплитане на наследени и нови разбирания, възгледи, ценности и практики и непрекъснато усвояване на модуси на политическо ангажиране и поведение.
- Преобладаващата политическа култура в България днес е белязана силно от общностен консерватизъм, национални блянове, персонализъм и недоверие към политическата класа като цяло.
- Активистката култура в днешна България е ограничена, дори маргинална, разделена на два противоположни полюса: гражданската активност и националистическата мобилизация.
- Синдикалното ангажиране остава формално и професионализирано, синдикатите са в доста слаба позиция в съществуващата система на социален диалог.
- Гражданският сектор в днешна България е силно зависим от външно финансиране, има малко вътрешни опори и много ограничено подпомага гражданското участие. Такова съществува, но само в ограничени и разпръснати сектори на обществото, като се проявява по-скоро спорадично.

Март 2011

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Въведение.....	2
2. Оригиналните черти на българската политическа култура	3
3. Ангажирането с политиката.....	9
<i>Типология на партийното членство</i>	15
<i>Участие в граждански организации и движения</i>	18
4. Съвременната политическа култура пред изпитанието на Европа	22

1. Въведение

Политическото участие е предмет на многобройни изследвания през последните десетилетия. Предметът е формулиран по различни начини в социалните науки, като първоначално той се третира в термините на „граждански дълг“ – „задължението за участие“ е елемент от нормативното разбиране за демокрацията, независимо дали е античната или съвременната. В своето референтно сравнително изследване на гражданската култура Гейбриел Алмонд и Сидни Върба посвещават цяла глава на „задължението за участие“ (Алмонд, Върба 1998). Но разсъждавайки за това те всъщност откриват, че в съвременните демокрации гражданите всъщност са твърде слабо ангажирани, имат твърде ограничено участие. Робърт Дал в своето изследване за демокрацията посочва като първи критерий на този политически режим „ефективното участие“ (Дал 1999: 44). Кое не му пречи да констатира, че съвременните демокрации всъщност се основават на ограничено участие.

На равнището на индивида участието в политиката, в обществения живот като цяло, се основава на разбираня и представи за това, какво е политиката, какво е значението на индивидуалното участие в нея. Тези разбираня и представи са едновременно наследен опит от предишните поколения (политическа култура), усвоен опит и натрупани знания за ориентиране в политическия живот (гражданска компетентност) и интериоризирани политически ценности, самосъзнание за това, какво е важно в обществения живот, кое е правилно и кое не (ценностни йерархии).

Политическата култура е обект на изследване от сравнително недълго време

– това е ново понятие, което вече се е наложило в социалните науки. Политическата теория разграничава два подхода към политическите явления: културалисткия и рационалисткия. Подходът на политическата култура като политическа обяснителна теория често се противопоставя на подхода на рационалния избор, разглеждащ политиката като пазар, в който участниците вземат решенията си рационално и на основата на преценката за възможните ползи и загуби от един или друг избор. Политическата култура търси по-скоро социологически обяснения в политическото поведение на индивидите и социалните групи, обяснения основани на споделяните ценности и представи, включително на емоции и нерационални мотивации. Това противопоставяне, според Тодор Танев, може да се обясни с „младенческата възраст“ на политическата наука, поради което той предлага в мащабното си изследване „Политическата култура“ синтетичен подход, при който самата политическа култура е резултат от сложен културен избор, а чистата рационалност винаги се допълва от една културна рационалност (Танев 2001: 18-19).

В съвременното българско общество съжителстват по същество няколко политически култури, така както ги определят Г. Алмонд и С. Върба: традиционна, поданическа и гражданска (Алмонд, Върба 1998). Но също така сме в състояние да дефинираме и господстваща политическа култура, споделяните от мнозинството общи културни модели. Тук наследеното се смесва с новото, политическата култура е винаги в процес на обновяване. Разбира се новопоявяващите се културни модели, днес свързани до голяма степен с членството на България в ЕС, не носят непременно и само позитиви. Така

както Европа, винаги ценностно натоварена позитивно в българското масово съзнание, не е източник единствено на положителна промяна. Изработването на разбиране за противоречивостта на европейските общества е част от продължаващата и днес модернизация на българската политическа култура. Това е свързано с преодоляването на вярата, че там, „в белите страни“ (както често може да се чуе или прочете), нещата са непременно по-добре отколкото у нас, „там“ всичко е по-добро от „тук“.

Ако приемем, че има господстваща политическа култура, съжителстваща и с повече или по-малко маргинални, малцинствени, политически култури, основният въпрос трябва да бъде: какъв е характерът ѝ, какви политически ценности и навици се налагат, разпространяват, устояват в днешното българско общество. Оттук и следващите въпроси, като този за специфичните механизми, които поддържат господстващата политическа култура, както и дали е възможно развитието на трайно преобладаваща гражданска политическа култура в България.

Съвременната българска политическа култура е смесица от наследени и новопридобити политически ценности, навици и практики. С традицията не можем да обясним всичко, макар в говоренето често да прибегваме към оправдания с „500 години турско робство“ или „45 години комунистическа диктатура“. Днес младите хора в България, които нямат никакъв личен опит с комунизма (още по-малко с „турското робство“) съставляват почти една трета от избирателите. Новите елементи на българската политическа култура са резултат от усвояване на собствен, днешен опит, все по-често европейски, произтичащ от членството ни в ЕС.

Ако се върна към поставения по-горе въпрос за това, какъв тип преобладаваща политическа култура се установява в българското общество и дали това може да бъде гражданска култура, тогава би било интересно да се анализират онези черти на съвременната политическа култура в България, които са в противоречие с характеристиките на гражданската култура. Очертаването на тези характеристики има стойност, ако те бъдат подложени на критично осмисляне, включително на изясняване на поддържащите ги социални структури.

2. Оригиналните черти на българската политическа култура

Българската политическа култура е била обект на не малко изследвания, направени в различни академични полета: историята, философията, историческата антропология, социологията, политологията. Част от текстовете, посветени на този изследователски предмет, се квалифицират като „народопсихология“. Рискът в случая винаги е да се попадне на едно поле от банални очевидности, които претендират за реконструиране на българската политическа култура.

Един от признатите авторитети в изследванията за „българския национален характер“ Иван Хаджийски е автор на референтни текстове върху „бита и душевността на българския народ“. Подходът му е социологически и в голяма степен позволява реконструирането на приемлива картина на основните ценностни характеристики на модерното общество в България след Освобождението. Именно в тези първи години на самостоятелно политическо развитие, като се имат предвид и предшестващите години на националноосвободителните борби, се

оформят и разпространяват основните елементи на онова, което следва да анализираме като национална българска политическа култура. „Колективизъм – индивидуализъм – егоизъм: това са трите главни периода в досегашното ни нравствено развитие. Тези периоди са рожба на различни обществени епохи и имат за характерни носители различни обществени групи“, пише Иван Хаджийски в „Моралната философия на българина от новото време“ (Хаджийски, 1997: 134). Тези три главни периода се олицетворяват от задружно живеещото селячество (коллективизъм), дребното занаятчийство (индивидуализъм) и днешната нравственост (егоизъм). Носител на последното е търговецът и капиталистът, преди и след Освобождението (Хаджийски, 1997: 175).

Един систематичен опит да се разкаже историята на българското общество от Освобождението до навечерието на Втората световна война е направен от Румен Даскалов в „Българското общество. 1878-1939“ (Даскалов, 2005), а за следващата епоха на комунистическото управление вече съществуват не малко изследвания, сред които едно от най-мощните е изследването на Ивайло Знеполски „Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория“ (Знеполски, 2008). За периода след 1989 г. има няколко големи изследвания, които позволяват да се реконструират елементите на българската политическа култура, в частност книгата на Пламен Георгиев „Българската политическа култура“ (Георгиев, 2000) и книгата на Евгения Калинова и Искра Баева „Българските преходи. 1939-2002“ (Калинова, Баева, 2001), но също така и социологически и културологически изследвания като това на колектива от изследователи на „Мрежите на прехода. Какво всъщност

се случи в България след 1989 г.“ (Чалъков и др., 2008), както и изследването на Андрей Райчев и Кънчо Стойчев „Какво се случи?“ (Райчев, Стойчев 2008).

Внимателният прочит на изследването на Румен Даскалов позволява идентифицирането на следните няколко важни особени характеристики на българското политическо общество след Освобождението до 1939 г., характеристики, които изглежда запазват значението си и след това, дори, вероятно, те могат да бъдат идентифицирани и днес. Тези характеристики изглежда са трайни, но в никакъв случай не предопределени и в някакъв смисъл фатални. Напротив, те също са подложени на промени, най-вече на тяхното съдържание. От изследването на Румен Даскалов могат да се извлекат следните характеристики на българския политически живот:

- Егалитаризмът, най-общо свързан със селските корени на българското следоосвобожденско общество;
- Слабото гражданско общество, което се проявява в силната зависимост на партиите от властта и трудността им да оцеляват в опозиция;
- Политическият персонализъм, водещ до идентификация на партиите с техните лидери, до силна партийна фрагментация и къс политически живот на партиите;
- Политическото насилие, към което често се е прибегвало и което е оставило травматични следи в българската социална памет;
- Преобладаването на личният режим като разновидност на авторитаризма, при който основните решения в политиката винаги зависят от върховния лидер;
- Специалното отношение към Русия, независимо дали е приятелско

или враждебно, което обаче е част от по-общата идея за покровителя на България;

- Силната тежест на темата за националното обединение, проявяваща се като различни национални блянове (по Македония, по Беломорска Тракия) и като възвеличаване на лидерите, свързани с националната идея.

В своето сравнително изследване „Приспособяване на свободата“, което е съсредоточено върху опита на Румъния и Сърбия, Диана Мишкова отбелязва в заключението: „Най-забележителната черта на всички пост-османски балкански общества през XIX век – с изключение на румънското – е техният сравнително недиференциран социален профил“ (Мишкова, 2001: 221). Егалитарната култура се отбелязва още от Иван Хаджийски, както и преди него от мнозина наблюдатели на политическия живот в България от края на XIX век (Константин Иречек или Павел Милюков). Българското общество остава до голяма степен селско-патриархално, основано на непосредственото равенство и солидарност в малката общност на рода, дълго време. Преобладаващите нрави в националноосвободителното движение, където се формират първите политически навици в модерното българско общество, произтичат от преобладаващите сред дейците му селяни и занаятчии. Според Иван Хаджийски това е и дълбоката основа на демократичните традиции на българския народ, теза, развита в есето му „Историческите корени на нашите демократични традиции“ (Хаджийски, 1997: 22-23). Подобна теза застъпва и Пламен Георгиев, който прави детайлен анализ на динамиката на българското национално съзнание като осъзнаване на общностни интереси, различни от частно-корпоративните

и съсловни интереси. Според него егалитаризмът в българската политическа култура се основава на господстващата патриархална култура, която е изместена в хода на подготовката на Априлското въстание от една „собствено българска поданическо-участваща култура“, белязана от подчинението и преклонението към харизматичния лидер (Георгиев, 2000: 96-103, 125). Подобна е и тезата на Румен Аврамов в „Неосъщественият консервативен манифест на България“, който смята, че дълбоко вкоренените егалитарни и комунални стопански традиции в българското общество подхранва „органичното неприемане на принципите на капиталистическата рационалност“ (Аврамов, 1998: 744; Аврамов 2001: 150) Последното разсъждение отправя към едно второ, недемократично, измерение на егалитаризма, което поражда готовност да се приеме авторитарно управление, стига неговият субект да носи белезите на неоспорим авторитет (както това е по времето на диктатурата на Стамболов, но също и при управлението на Стамболийски, при приемането на авторитарния режим от 19 май 1934 г. или дори след това, при налагането на комунистическия режим). Егалитарните нагласи са свързани и с липсата на поземлена аристокрация, дори и от типа на израсналата „на място“, както е в Сърбия, или наследствена, както е в Румъния. В България, поради тази причина, винаги е била слаба „елитарно-консервативната“ партия, но е имала опори „популистско-консервативната“ партия.

Слабото гражданско общество в България до голяма степен е резултат от тази късна модернизация, но и от някои нейни особености. Изобщо по ред причини организираната частна сфера (като например занаятчийските еснафи

от XIX век или профсъюзите и кооперациите между двете световни войни) са сред най-уязвимите от политическите репресии, защото те са били средата за появата на една участваща политическа култура. Разгромът на Априлското въстание, както отбелязва Пламен Георгиев, нанася удар върху участващата култура на българското общество. По същия начин удар върху мрежата от кооперации, силно зависими от партии като БЗНС или БКП, нанасят репресиите срещу левите партии през 1923-1925 г. Тази обща ситуация на слабо организирана частна сфера се отразява и върху автономията на политическите партии. В голямото си мнозинство до установяването на комунистическото управление тези партии са със слаба имплантация в обществото, с липса на трайна подкрепа от определени обществени сектори. Те до голяма степен са групировки, основани на принципа на отношението между патрон и клиента (Даскалов, 2005: 178). Известно изключение от това са т.нар. „идейни партии“ (по израза на Румен Даскалов), сред които земеделците, социалдемократите и радикалдемократите, както и някои появили се през 1930-те години парафашистки партии. Проблемът е, че поради политическото развитие, превратите, политическите репресии и най-сетне забраната на партиите през 1934 г., партиите не успяват да се изградят организационно.

След установяването на монополното положение на БКП към 1947-1948 г. многопартийността е ликвидирана, а оттук и опитът в ангажирането с партийния живот изчезва за 45 години. Въпреки тази обща рамка, поставяща организираната частна сфера „извън закона“, през 1960-те години, с осъществяването на известна либерализация на режима,

се развива един немалък, макар и силно ограничаван частен сектор, най-вече под формата на лични стопанства за производство на храни, но също и под формата на различни трудово-производителни кооперации (ТПК), включително като помощни или изнесени производства на съществуващите ТКЗС и дори на държавни предприятия. Историкът Владимир Мигев третира това развитие, получило по-голям мащаб през 1980-те години, като елемент от „модернизирането и цивилизоването“ на обществото. (Мигев, 2006: 143) След 1989 г. възстановяването на многопартийността е всъщност „на чисто“ и заемките с предишните партии са само афиширани, но не може да има действително използване на някакъв натрупан преди опит. Остава трайна липсата на обществена имплантация и на новите партии, с известно изключение за БСП, която може да се опре на организационната мрежа на БКП. Така и днес повечето от партиите зависят силно от участието си във властта, нямат надеждна обществена опора, рискуват да изчезнат, ако останат извън парламента. Това се подсилва и от един общ за европейските демокрации процес на криза на „старите“ партии, която по парадоксален начин се отнася и до новите партии в Централна и Източна Европа.

Партиите до голяма степен остават в България силно персоналистки – дори традиционните партийни етикети, които се използват в публицистиката, произтичат от имената на съответните партийни водачи: каравелисти, цанковисти, стамболовисти, а по-късно радослависти, тончевисти, драгиевисти и т.н. Тази персонализация е изтъкната от Румен Даскалов: „В организационно отношение партиите оставали дълго време групировки около един водач, с локални

ядра около изявени местни партизани“ (Даскалов, 2005: 162). Такава политическа традиция остава трайна в България, времето на комунизма с идентификацията на Партията с нейния „първи ръководител“ затвърждава този модел. Персонализацията на партиите в България преди Втората световна война води до чести разделения вследствие на личностни конфликти. Дори партии от идеен тип, като БРСДП и БЗНС се разпадат на фракции. След 1989 г. персоналистките партии преобладават, в много случаи те нямат по-дълго съществуване от политически живот на техните лидери.

Честата употреба на политическото насилие също оказва трайно травмиращо въздействие върху българската политическа култура. Употребата на политическата власт за разправа с политическия противник или съперник, дори доскорошен съюзник, са често срещани в политическата история на България: преврати, политически репресии и убийства, политически съдебни процеси съпътстват българската политическа история. Това има няколко трайни последици върху политическата култура. На първо място това внушава политически конформизъм, приемането на силата на властта като непреодолима. Пламен Георгиев подчертава, че погромът на Априлското въстание нанася непоправим удар върху зараждащата се гражданска култура на участието в България (Георгиев, 2000: 182). По-късно, по времето на Стамболов, но в много по-голяма степен през 1923-1925 г. политическата репресия ще има за цел да унищожи всяка мисъл за автономно и опозиционно гражданско участие. Колкото до времето на комунизма, то в този период репресията, особено интензивна през първия период на установяването

на режима (1944-1950) и постепенно затихнала впоследствие в най-видимите и преките си форми, има за цел да сломи идеята за опозиция, за съпротива срещу установената власт, както отбелязва в мащабното си изследване „Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория“ Ивайло Знеполски (Знеполски, 2008: 71-72). На второ място политическото насилие създава травматични разделения в българското общество, между палачи и жертви, между виновни и невинни, разделения, съпътстващи драматичните периоди на българската история: 1887-1894, 1923-1925, 1941-1944, както особено това ще се прояви по времето на комунистическото управление. Тези исторически травми в колективната памет ще се окажат устойчиви, и въпреки смяната на поколенията ще продължат да бъдат мотиви за поведението (за омразата или отхвърлянето, за стремежа към реванш и наказания). През 1990 г. се водеше между двете основни политически сили (БСП и СДС) яростен дебат за това, чии жертви са били повече, чии „кости“ повече заслужават почитане (Калинова, Баева 2001: 263). Травмите в колективната памет продължават да бъдат силен мобилизиращ инструмент и до ден днешен, макар със смяната на поколенията значението им да отслабва обективно.

Преобладаването на личния режим, независимо от конкретната форма на политически режим, е също една устойчива черта на българската политическа история, оказваща влияние върху политическата култура. В тесния смисъл на думата под личен режим се разбира ситуацията, при която монархът назначава и уволнява сам правителствата, без да се съобразява с мнозинството в Народно-то събрание (Даскалов, 2005: 167). Като

пряко следствие от тази наложила се в края на XIX век практика е, че изборите се организират от новоназначеното правителство, за да може то да ги спечели. В някакъв смисъл парламентарните избори губят значението си на участие на гражданите във взимането на политически решения, а се превръщат в обикновен плебисцит, с който се утвърждава вече взетото от монарха решение.

Убеждението, че най-важните решения се взимат от политическият водач, че волята на гражданите няма особено значение, се превръща в устойчив стереотип в мисленето на масовия българин. Това поражда и скептичното отношение към такава демократична процедура, каквато са изборите (изборите „се правят“, те не са поле на честно състезание, а действително форма на плебисцит, чийто резултат е предварително известен). Личният режим продължава и през XX век: цар Борис III вдъхновява два противоправителствени преврата (1923 и 1934), след 1935 г. той управлява чрез назначени от него правителства. След установяването на комунистическото управление институционалната система, въпреки официалната си реторика на колективно ръководство, се основава на личния режим на „първия партиен и държавен ръководител“, от чиято воля зависят важните решения. Практиката на личния режим стимулира политическия конформизъм, както и убеждението, че единственият начин да промениш нещо в политиката може да стане, ако се добереш до влияние върху самия център на властта. След 1989 г. практиката на личния режим е премахната, но в политическата култура остават трайни наслоявания, свързани с него: най-разпространеното убеждение е, че президентът или премиерът

имат пълната власт и действително са в състояние, само по силата на волята си, да променят съществено нещо. Парадоксът е, че и днес, двадесет години след началото на прехода към демокрация, предпочитани за имената на улиците и площадите са именно тези фигури на авторитарни политически лидери в българската история.

Русия се оказва изключително влиятелен фактор в началото на съществуването на модерната българска държава, като непрекъснато се намесва във вътрешните ѝ дела и влияе върху международното ѝ положение (Даскалов, 2005: 184-185). Политическите сили се разделят основно по оста русофили – русофоби. През Втората световна война, макар и съюзник на Третия райх, България отказва да изпрати дори символична военна част на Източния фронт, с оправданието, че народът масово питае добри чувства към Русия. По време на Студената война България се смята от Запада като най-верен съюзник на Съветския съюз, представя, която продължава и до ден днешен да съществува сред европейските елити. Дори и след 1989 г. отношенията с Русия са били обект на остри политически дискусии и неизменно са били важна част от българската политика. Без да влизам в детайли по въпроса за основанията на русофилските (и русофобските) настроения в България, те са съществена част от българската политическа култура.

Най-сетне, бляновете по „националното обединение“ също са основна характеристика на българската политическа култура. Веднага след Освобождението, и особено след Берлинския конгрес, програмата за „Санстефанска България“ изглежда като реализация на един национален идеал още от времето на националноосвободителното движение. Впо-

следствие темата за националното обединение, което визира най-вече Македония и Беломорска Тракия, се превръща във важна съставка на българската политика. Дори и днес, след толкова дълга и бурна история, това е способно да мобилизира политическите страсти и очаквания на част от българското общество. Независимо от това, че днес не можем да констатираме широкото разпространение на разбирането, че „Македония е българска“ и повечето хора в България са убедени, че независимата република Македония има право да съществува, „македонската тема“ остава чувствителна за българското общество, поне що се отнася до неприемането на повечето македонски интерпретации на историята. Тук ще се позова мимоходом на наскоро публикуваната книга на Петър-Емил Митев, Антонина Желязкова и Горан Стойковски „Македония на кръстопът“ (Митев, Желязкова, Стойковски 2009), предизвикала силен отзвук в пресата.

3. Ангажирането с политиката

Политическата култура се проявява по различни начини. Тя съществува и като повече или по-малко устойчиви мисловни схеми и убеждения, но също така и като стереотипи (навици, вкоренени практики) на индивидуално, гражданско ангажиране. Модусите на това ангажиране също са различни, но сред тях отношението към действащите политически партии изглежда особено интересно. Макар средно не повече от 6-7% от възрастното население да е членувало или да членува в политическа организация, мотивациите за това несъмнено говорят за разпространените в обществото нагласи, навици, разбирания към политиката.

До края на XIX век не съществуват стабилни партийни организации в България. Партиите са по същество патронажно-клиентелни групировки, както ги описва Павел Милюков: „Силата на партийните шефове се заключава изключително в това, щото около всеки от тях фактически да се сформирова щаб от заклетни политически дейци в центъра и да се състави група от партизани-„приятели“ в провинцията с повече или по-малко силно влияние в дадена местност. В случая „идването на власт“ на някоя от партиите, средствата на нейното влияние извънредно се усилват и към тесния кръжок от „приятели“ се прилепя много по-широк кръг от клиенти...“ (Милюковъ 1905: 122-123). Не по-малко критичен към партиите от онова време е и Димо Казасов, който ги нарича „събирателни дружества за експлоатация на властта“, както се позовава на него Румен Даскалов, който квалифицира общо партиите като „котерии без съдържателни различия“ (Даскалов 2005: 159). Румен Даскалов предлага интересна матрица за класификация и различаване на политическите партии от края на XIX век. Критериите му са четири: отношения към двореца (верноподаническо или резервирано); отношения към великите сили (русофили, германофили или антантофили); приоритетни социални среди (консервативни, буржоазно-прогресивни или радикални) и общо политическо поведение (агресивно, колебливо или пасивно).

Румен Даскалов дава една обща организационна характеристика на партиите в първия период на модерната българска държава – персоналистки групировки около един водач, с локални ядра от изявени местни партизани. Той цитира текст на радикала Стоян Костурков от

1910 г., който описва партиите така: „няколко големци в града, а обикновено един на село, това е партията по-право постоянният ѝ състав“. Друг деец на радикалите, Тодор Влайков, описва процеса на политизация с установяването на диктатурата на Стамболов – партиите увеличават състава си като привличат за различни постове „по-отворени и смели хора“, които впоследствие ще съставят и селските им „ядра“. Всяка партия на власт присъединява новите „недоволници“ (Даскалов 2005: 162-163).

След Първата световна война партийната система в България преживява криза – най-малкото поради факта, че почти 1 млн. души (мъже) са мобилизирани, а е въведено и военно положение, ограничаващо силно политическата активност. След войната партиите се възстановяват трудно, в особена криза за десните (Народната и Прогресивно либералната партии) след Балканските войни, но и либералите (управлявали страната по време на Първата световна война). Най-бързо се възстановят левите партии – земеделци, комунисти (от 1919 г.) и социалдемократи.

Историческите партии в България са различни по много насоки, а в литературата съществуват и различни подходи при типологизирането на политическите партии. Те могат да се разграничават ценностно (икономически и културно), например по общоприетата, макар и не винаги еднакво общовалидна скала ляво – дясно; те могат да се разграничават и идеологически като социалистически, либерални и консервативни; те могат да се разграничават също и като партии на статуквото и революционни партии. В референтния си труд за политическите партии френския политолог Морис Дюверже въвежда станалата класиче-

ска схема на класификация на партиите (функционална) като масови, и кадрови партии. Той също така въвежда и други критерии за класификация според начина на възникване на партиите – като вътрешно-парламентарни (резултат от групирания на депутатите в парламента) и като външни (резултат от външно на парламента социално движение) (Duverger 1992: 36).

Можем също така да типологизираме партиите и от гледна точка на два други критерия, свързани с характеристиките на българския институционално-културен комплекс. От една страна според обществения си апел партиите в България се различават като елитарни (насочени предимно към образование и заможен елит), класово-съсловни (предимно ориентирани се към работническата класа или селското съсловие) и общонародни (или catch-all, насочващи апела си към всички обществени слоеве, към целия народ). В първата група можем да квалифицираме Народната или Радикалдемократическата партии, във втората попадат комунистите и земеделците, в третата либералите и демократите. Разбира се можем да приемем, че тези типове са идеални, че партиите имат многобройни различия, които тази типология не отчита, както и че в различните исторически периоди те могат да променят своя апел. Вторият критерий е свързан с принципите на вътрешната организация и ролята на лидера, с начина, по който партиите се самоописват и самопредставят в обществото. Партиите са малки общества, системни образувания, които се подчиняват не просто на устава си, а и на една система от правила и норми, свързваща в едно изискванията за прием на нови членове, за лоялност и за функциониране. Така можем да разграничим партии,

основаващи дейността си на обществените заслуги и обществената мисия на членовете си (аристократични, партии на „призваните“); партии, които се мислят и представят за изразители на народа и неговите стремежи (популистки, народни) и партии, които са ясно ориентирани около лоялността към техните лидери (персоналистки). Давам си сметка доколко понятията, с които описвам типовете по този критерий са натоварени със значения и смисли, които могат да затруднят разбирането на употребата им в настоящия контекст. Аристократични партии в общоприетия смисъл на думата в България няма, заради липсата на наследствена аристокрация, най-вече поземлена – резултат от Османското завоевание. В този контекст аристократични са партиите, основаващи се на идеята за призвание на онези обществени сектори, които по наследство и заслуги са успели да се издигнат над масата и поради това имат специална обществена мисия. Тези партии не мислят себе си като масови, а като сравнително малки, организиращи една просветена, знаеща каста, която има мисията на колективен водач на нацията (например Консервативната партия). Колкото до квалификацията „популистки“, тази дума днес е изпълнена с негативно съдържание, но това според мнозина изследователи е явление от последните години. През целия XX век, особено първата му половина, популизъмът има друг смисъл, в повечето случаи позитивен – като ориентация към народа, смятан за фактически изключен от политиката. Популистки може да се приеме по това време и като синоним на демократичен. Исторически популизъмът е понятие, което се свързва със специфични, но и световно разпространени феномени: Популист-

ката партия в САЩ от края на XIX и началото на XX век, народничеството в Русия от същия период, но също и *folkisch* идеологията на германския романтизъм от XIX век. През XX век популизъмът има също многобройни проявления: аграризъмът в Европа между двете световни войни, някои изтъкват популистката фразеология на фашистите в Италия и на нацистите в Германия, също така перонизъмът в Аржентина след Втората световна война, но най-вече съвременните прояви на популизъм, към които мнозина причисляват левичарската политиката на Хуго Чавес във Венецуела, десният и крайно-десният популизъм в Европа (Хайдер в Австрия, Льо Пен във Франция или Сидеров в България) (Тодоров 2007: 85-86). Персоналистките (вождистките) партии, от своя страна, са характерни за българския политически живот, особено след Освобождението – повечето партии се идентифицират от общественото мнение с имената на своите лидери: стамболовисти, радослависти, тончевисти, драгиевисти и т.н.

Тези два критерия позволяват да типологизираме историческите български партии в една матрица, а оттам и да типологизираме различните модуси на партийна ангажираност. Критериите тук са два: социалният апел (елитарен, класово-съсловен, общонароден или *catch-all*) и типа на вътрешната организация (мисионерски, популистки и персоналистки).

Тази класификация, очевидно, е условна, не взема предвид историческата динамика на партийните роли и идентичности, както и разнообразието на други техни характеристики. Изглежда липсва в българската история пример за вождистки партии от класово-съсловен профил. Донякъде като такава можем да квалифицираме БКП от времето на

сталинизма („култа към личността“), но функцията ѝ по времето на комунизма е много специфична и несъпоставима с партийните функции в една плуралистична система. Типологията на партиите ни позволява да типологизираме партийното ангажиране на няколко исторически категории. Механизмът на участие в тези шест (реално пет) идеални типа партии е различен.

При елитарно-аристократичните партии основен мотив е самосъзнанието, че принадлежността към елита (културен, интелектуален, икономически) възлага на индивида определена мисия. Тук ангажирането с партийната дейност е аристократично, разбиране за обществен дълг и мисия на една естествена аристокрация. Елитарно-популистките партии имат подобна мотивация, но тук тя е детерминирана от съзнанието, че политическият елит е еманация на народа, има корените си в народа, и това го прави естествен негов водач. Елитарно-вождистките партии мотивират участието с лидера – той е концентрация на партийната воля и на големия проект, лоялността към него е основополагаща.

При класово-съсловните партии участието се мотивира с определен класов или съсловен интерес, към който индивидът се причислява. В някакъв смисъл БРСДП (т.с.) е интелгентска партия, отстояваща работническия класов интерес. Популистките класово-съсловни партии (най-вече комунистите и земеделците) мотивират участието както с класовата или съсловната принадлежност, така и със самосъзнанието на елита, че е еманация на класата или съсловието, тяхната най-съзнателна част.

При общонародните партии апелът е към всички, което значи и конкретно към никой. Те в много по-голяма сте-

пен са склонни към популизъм, но все пак тук можем да разграничим три подкатегории. Общонародните „аристократични“ партии мотивират участието си със самосъзнанието на един национален елит, отворен към всички („честни и прогресивни“, или „национално загрижени“) демократично-популистките партии. Участието и включването в дейността на тези партии е мотивирано с съзнанието за мисия, която обаче има общонационален смисъл, отворена е към всички категории на нацията. Общонародните популистки партии се самопредставят като „партии на целия народ“, („Целокупна България“ на Стефан Стамболов), еманация на всички. Това са обичайно партиите, най-често квалифицирани като популистки. Последното се отнася и до общонародните персоналистки партии, където лидерът е еманация на нацията, не израз на нейния ограничен и „естествен“ елит, а именно на цялата нация. Тук мотивацията за участието е самосъзнанието за избраност от лидера, за самоидентификация с този лидер.

В „Партийната система в България“ Георги Карасимеонов развива тезата, че за разлика от някои други комунистически държави като Полша и Унгария, където това започва още в лоното на комунизма, властовият монопол на комунистическата партия в България започва да се разгражда с началото на посткомунистическия преход – оставката на Тодор Живков на 10 ноември 1989 г. (Карасимеонов 2006: 23-24), въпреки съществуването на нелегални по своя характер организации, възникнали отскоро през 1988-1989 г. Трансформацията на наследената от комунизма еднопартийна по същество система става за няколко месеца, през които се ражда новият партиен плурализъм. Според ге-

неалогията си новите субекти на партийния плурализъм могат да се дефинират в четири категории:

- партия-наследничка: трансформирана на основата на БКП нова по същество политическа партия, която е в състояние да съществува в многопартиен режим;
- партии на основата на дисидентските движения и клубове, както излезли от лоното на БКП, така и структурирали се извън нея: Зелената партия, Алтернативната социалистическа партия, Алтернативното социалистическо движение – независими, Федерацията на Клубовете за гласност и преустройство, Федерацията на независимите студентски дружества и др;
- възстановени стари партии, като БЗНС „Никола Петков“, БСДП, РДП или ДП;
- нововъзникнали партии, често използващи „вносни“ етикети, като изява на новите възможности за политическо ангажиране: пъстър конгломерат от малки организации с различни етикети като „либерална“, „демократическа“, „национална“, „отечествена“, „независима“, „републиканска“, „християнска“ и т.н., дори партия, носеща парадоксалното име „Безпартийни за демокрация“.

Този нов тип политическо ангажиране, всъщност новопрактикуван, има различни модуси. От една страна се ангажират наново хора, които са членували в комунистическата партия по време на комунизма, от друга страна – хора, които са били безпартийни, от трета – бивши комунисти или безпартийни, но които са били ангажирани в дисидентските организации, и най-сетне – хора, запазили в паметта си политическите си ангажменти отпреди 1946 г. Мнозина, особено

бивши членове на БКП, изцяло се дезангажират от партийна дейност.

Още в самото начало на посткомунистическия преход изследване на Центъра за изследване на демокрацията (ЦИК) от август 1991 г.¹ показва, че близо 7% от запитаните се самоопределят като активни участници в избраната партия, а почти 13% подкрепят нейните мероприятия. Делът на пасивните симпатизанти е 38%, а 43% изобщо не се интересуват от участие в политическия живот. Сред активните участници в партиите, основният дял (над 60%) са симпатизанти на БСП, докато само една четвърт са привърженици на СДС. Това показва, че БСП все още разчита на голяма членска маса, наследена от старата БКП, докато СДС има по-малко формални членове, но много повече симпатизанти. След 2000 г. изглежда „традиционните“ партии на прехода (БСП и СДС) губят членове, макар СДС в по-голяма степен, включително и заради разцеплението през 2004 г., докато ДПС, обратно, нараства числено.

Членове на партиите през 2009 и % от избирателите

Партия	2009	% от избирателите
БСП	190 000	2,8
ДПС	93 000	1,4
„Лидер“	40 000	0,6
РЗС	35 000	0,5
НДСВ	26 000	0,4
ДСБ	23 000	0,3
ГЕРБ	22 000	0,3
ВМРО	20 000	0,3
СДС	10 000	0,1
„Атака“	6 000	0,1
	465 000	6,9

Източник: в. „Труд“, 26 март 2009, с.17

¹ Център за изследване на демокрацията (ЦИД). Представителна извадка от 1350 души в 250 гнезда, над 18 години. 24 юли – 4 август 1991.

Съвпадението на числата от 1991 и 2009 г. е удивително – дори и да приемем, че партийните централи завишават данните. Около 7% от избирателите през времето на прехода в България се ангажират тясно с дейността на политическите партии. Парадоксът е, че новата партийна палитра в България и други посткомунистически държави се формира в условия, когато в Западния свят през 1980-те години редица изследователи на западния политически процес формулират тезата за кризата на традиционните политически партии.

Партийната диференциация в България след комунизма е вече достатъчно широко анализирана. Съществуват и обяснителни парадигми на процеса на формиране на партиите. Херберт Кичелт разглежда процеса като последователно преминаване през три степени на партийна организация: около харизматичен лидер, чрез клиентелистко-патронажна организация и най-накрая - създаване на програмна партия. Той вижда успеха на политическия преход до голяма степен като шанс за установяване на партийна диференциация между програмни партии (като идеален модел, доколкото емпирически всяка партия е симбиоза на харизматичност, клиентелизъм и програмност). Този процес е и процес на преминаване от нестабилизирана към стабилизирана демокрация, което от гледна точка на партиите означава висока степен на различимост на партиите и не толкова изявиени техни особености. Обратно, в началото на процеса партиите са слабо различими в програмно отношение, но с много изявиени характеристики, главно що се отнася до генеалогията им. Поради това в началото имат силна нужда от легитимация в политическото пространство (Kitschelt

1995). Майкъл Уолър обръща внимание на факта, че новите партии нямат ясна роля. Поради това се нуждаят от символна идентификация с всепризнати политически модели, какъвто е европейският модел за България. Така новосъздадените (трансформирани или възстановени) политически партии в България едновременно се легитимират чрез европейски модел (оказват се негов резултат), но и въвеждат европейския модел (оказват се негов фактор) в политическия живот (Waller 1994). Според Георги Карасимеонов има два основни фактора на партийна диференциация в България след 1989 г.: историческите корени и самоидентификацията. Според него за новите партии е характерни самоидентификацията, тези партии са „етикетни партии“, защото „сами определиха своята идейно-ценностна ориентация и мястото си в политическото пространство, без да имат зад себе си политически опит и практика, нито ясно заявени предпочитания на избирателите“ (Карасимеонов 2006: 132).

Причините за партийната диференциация в България в началото на прехода към демокрация са преди всичко вътрешни. Но „идеята Европа“ играе важна роля в този процес. Дейността на европейските политически партии в първите години на прехода в България оказва съществено влияние върху партийната диференциация. Новосъздадените партии са склонни да възприемат идеологическите и програмните послания на онези западни политически партии, които проявяват желание да им помагат. Помощта се изразява както в материална подкрепа, така преди всичко в европейска легитимация. Именно поради това може да се каже, че дейността на международните експерти, често изпращани за да подпомагат политиче-

ските партии в подготовката на първите избори, в изработването на първите им политически програми и политически рекламни кампании, се оказва решаваща за облика на влиятелните партии, особено от кръга на тогавашната антикомунистическа опозиция. Но дори и БСП, наследничката на комунистическата партия, е под силното влияние на послания, идващи от западни партии (най-вече социалдемократически).

Типология на партийното членство

На парламентарните избори от 1990 до 2005 г. включително са се представили общо 130 различни партии (политически етикети), от които 85 са присъствали само веднъж. Останалите 45 етикета са участвали на два и повече избори, а от тях 20 партии са се представили на три и повече избори. От днешните партии (партийни етикети) само 3 са участвали на всичките 6 парламентарни избори: БСП, СДС и ДПС. За тези 20 години на прехода много малко партийни етикети са се запазили, да не говорим, че реалността зад тях също много се е променила. Новите партии са от 2003-2005 насам: ГЕРБ, „Атака“, РЗС, както и многото партии на националистическа основа, основани от бивши командоси и други военни, както и няколко местни бизнес-групировки.

Това означава, че в днешно време партийната лоялност или трайността на партийните предпочитания не е преобладаващ елемент на господстващата политическа култура. Лоялността съществува, но е по-скоро маргинална.

Според Закона за политическите партии от 2005 г. най-малкото число учредители на една партия са 500 (Промените на закона от 2008 г. изискват 1 000 учредители). Това означава, ако направим най-повърхностно изчисление, че най-

малкото 65 000 граждани са били учредители на партия. Към тях трябва да добавим и учредителите на новите партии: „Атака“, ГЕРБ, Лидер, РЗС. Някои, разбира се, може да са били учредители на повече от една партии. Други граждани са били приети впоследствие за членове на партията. Част от партийните членове са останали такива само в регистрите, докато други са участвали повече или по-малко активно в дейността на партията. Част от учредителите от новоприетите членове на партиите са останали такива и до ден днешен, докато други или са отпаднали, или са напуснали (доброволно или не), като в този случай може да са останали безпартийни или да са се присъединили към други партии. Почти е невъзможно да се направи оценка на броя на гражданите, които са сменили партията си като членове на организацията през целия период на посткомунистическия преход. От тази категория следва да изключим бившите членове на БКП – част от тях се презаписват в БСП през 1990 г., друга част остават безпартийни, а трета част се записват в други политически партии – това движение можем да не квалифицираме като „смяна на партийния етикет“, доколкото самата БКП не е партия в класическия смисъл на думата а се превръща в основа за създаването на една по същество нова партия – БСП. Трудно е също така да направим преценка, доколко самите партии, когато променят наименованието си или когато се сливат, запазват политическата си идентичност и доколко членовете им безкритично следват тези промени.

През 2005 г. в Сметната палата съгласно Закона за политическите партии са постъпили отчети на 105 партии, а през 2006 г. – 106 партии. В Общество нет пишат по повод на разпространено-

то виждане за броя на регистрираните партии в България: „Противно на широко разпространяваните информации, че в България има над 400 партии в Сметната палата през 2008 г. отчети са подали 165 политически организации (две от които са се слели). Общество.нет направи свое разследване за това колко имат активно присъствие в интернет. Оказа се, че само 28 имат интернет сайтове, които са обновявали в последната половин година. Дефакто 15 партии в парламента и 13 извън него са онлайн. Като добавим и новите 2 от 2009 г. – ЕНП и БНД стават 17 на 13... Мнозинството от гражданите мислят, че партиите получават пари! Единствено парламентарно представените партии получават пари от държавата, както и тези, които са минали 1% на последните парламентарни избори. Към днешна дата това са партиите в 8 парламентарни групи и извънпарламентарните Новото време и Еврором. Общо 10 субсидии.”²

Към 2009 г. са активни около 20 политически партии, повечето от които със стара история и известна организационна стабилност (за парламентарните избори 1990-2005 г. има също 20 партии, които са участвали на най-малко 3 от общо 5 избора). Все пак става дума за различни партии не само в идеологически смисъл и като международни идентификации, но и като начин на създаване и на функциониране. От една страна това са масови политически партии, чиито членове се самоидентифицират силно със своята организация, като например БСП и СДС – двете основни формации на прехода. Чрез членовете им има такива, които не са се отказали от своята партия от самото ѝ създава-

не до ден днешен. Освен това те са по същество „граждански партии“, в които индивидуалната самоидентификация е с организацията, а не с лидера, който, както се вижда от близката история, може често да бъде сменян, без това да води до изчезването на организацията. Общата типология на тези две организации не премахва съществените идеологически и политически различия между тях.

Партии със силна самоидентификация с организацията са и ДПС (съществува от 1989 г.) и „Атака“ (съществува от 2005 г.). Общото от гледна точка на функционирането на тези партии е, че самоидентификацията с организацията е съпътствана с огромната роля на лидера, който е неотделим от своята партия. Подобни мотивации на членството можем да видим и у партията ДСБ – гражданска по своя произход партия, където обаче самоидентификацията с лидера е особено силна. Този тип партии от функционална гледна точка можем да квалифицираме като гражданско-лидерски, без това да заличава съществените идеологически и политически различия между тях.

Значително развитие в посткомунистическа България получи лидерските партии, където самоидентификацията е предимно с лидера. Този тип партии съществуват отдавна, ако само спомена Българския бизнесблок впоследствие Блок на Жорж Ганчев, но след 2001 г. в тази категория се появиа НДСВ (партията замени старото си наименование, което съдържаше „Симеон Втори“ със „стабилност и възход“), а впоследствие и ГЕРБ, където лидерът на партията Бойко Борисов е символ на самата партия. Донякъде подобна е и партията Българска социалдемокрация (отскоро с името „Българска социалдемокрация – Евроле-

² Общество.нет:
<http://www.obshtestvo.net/content/view/1055/4/>

вица“), силно идентифицирана с лидера й Александър Томов.

Един четвърти тип партии от посочените в горния списък (става дума за партии с известна устойчивост) са малки организации на „мисионери“, граждани, обединени от кауза, която, макар и споделяна от малцина, остава важна за тях. Такива малки партии съществуват от самото начало на прехода в България и те събират както членове, така и избиратели, оставащи повече или по-малко лоялни. Най-често това са организации с определена „мисия“ – като например „умерения национализъм“ на Съюз на националното достойнство „Гранит“ (с лидер Румен Леонидов) или Комунистическа партия на България (с лидер Александър Паунов).

На пето място могат да се квалифицират отделно партии, най-често резултат от разцепления, които дълго време имат статута на „присъдружни“ – участват винаги в коалиция с голяма партия („партия-носител“), като допълват коалицията ѝ. Самоидентификацията на техните членове е гражданска и лидерска, но също така белязана от дългото сътрудничество с по-голямата партия. Такива партии са Движението за социален хуманизъм или ПД „Социалдемократи“, но същото се отнася и до „Новото време“ и ОБТ. С времето такива партии изработват поведение на „партии-допълнение“, винаги отворени към коалиция, без настояване върху свой собствен политически профил. Членството в такива партии е мотивирано най-често от личната или фамилната история, като самоидентификацията е свързана и с „партията-носител“.

Една шеста група партии са „партиите-етикети“, поддържани именна заради символната стойност на етикета си, но отдавна престанали да произвеждат

специфични каузи и да привличат с тях специфични категории от граждани. Такива партии на практика са замразили дейността си, готови са на всякакви коалиции или дори на директно „продаване“ на етикета. Според сайта „Пловдив-онлайн“ „интерес към Демократическа партия проявяват крупни бизнесмени, свързани с газовия и петролния бизнес“.³ Но подобни информации по време на местните избори се появяват и за различни други партии, например земеделски. В този случай членството в такава партия има смисъл единствено ако тя получи перспективата за участва в местната и централната власт.

Самоидентификацията с партиите не е особено висока – 60% от запитаните през 1999 г. не отговарят изобщо на въпроса, дали се чувстват близки до някоя партия. Тази самоидентификация намалява при по-младите поколения, които на резервирани към партиите.

Consolidation of democracy survey, 1999 (БСС „Галъп интернешънъл“)

Колко близък се чувствате до някоя партия?	%
Много близък	7,4
Близък	24,5
Не много близък	8,1
БО	60,1

Тази обща картина на намаляване на атрактивността на партиите, особено за младите, не изключва обратно, процеси на партийно ангажиране, особено с новите политически формации. Типът на този милитантизъм до голяма степен повтаря моделите от 1989 г., но, парадоксално, наследява модела на класи-

³ Пловдив.онлайн: <http://www.plovdiv-online.com/balgarriya/aleksandar-pramatarski-prodawa-demokraticheska-partiya.html>

ческият комунистически милитантизъм. Последният, очевидно, намалява, вследствие на самия процес на посткомунистически преход (Delvaux 2005: 42). Този модел на комунистическа ангажираност, който е част от политическото културно наследство на поколенията след 1989 г. може да се използва като натрупан опит, но вече в нови условия и в нови организации. Новите политически партии възприемат много от културата на организацията на комунистическата партия, макар като принципи и идеологии, на които се изграждат, да остават принципно различни.

Участие в граждански организации и движения

Ангажирането с различни обществени организации и политически партии (милитантизъм) е присъщо на всяко модерно общество. В България първите практики в тази област се развиват по времето на националното Възраждане, най-вече през XIX век. По това време най-разпространената форма на гражданска организация в България става читалището (по данните на авторите са съществували 130 читалища). Наред с читалищата през 1860-те и 1870-те години се създават и разнообразни граждански дружества, най-вече ученически и женски. Но според авторите на цитираното изследване доминираща в тези организации остава патриаршалната идеология (Гаврилова, Еленков 1998: 16, 27). Въпреки многобройните граждански организации, те не успяват да създадат достатъчно гъста мрежа от форми на гражданска ангажираност, достатъчно интензивен „социален капитал“, позволяващ установяването на трайна и ефикасна демокрация. Превратът от 1934 г. поставя началото на дълъг период на

държавно зависими и силно централизиране граждански организации.

Комунистическата власт преустройва из основи гражданският сектор, особено след 1951 г. (Гаврилова, Еленков 1988: 91). Макар режимът да се променя, особено след 1956 г., централизираната система за контрол над гражданските инициативи остава. Всъщност по времето на комунизма съществува доста развита мрежа от организации, които се опират на гражданското участие и инициатива, които обаче остават „казионни“, тясно свързани с властта. Въпреки това те създават поле за индивидуална инициатива и най-вече, за гражданско практики на доброволна дейност, опит, който след 1989 г. ще бъде използван в реконструирането на гражданската активност.

В колективното изследване за формите на политическо ангажиране в посткомунистически преход С. Делво изследва социалната инерция на институциите на стария режим след 1989 г., която влияе върху формите на политическо ангажиране. Хипотезата ѝ е, че социалистическите общества са диференцирани, а не монолитни, че принудата не е била господстваща във всички обществени сфери. Промяната се изживява от индивидите различно. Често новосъздадените асоциации са по някакъв начин реконверсия на старите. Поради това не винаги развитието на асоциативния живот след 1989 г. е само по себе си индикатор на социалната промяна (Delvaux 2005: 82-83). Натрупаният опит отпреди 1989 г. се капитализира, защото е полезен и в новите условия. Така 1989 г. е възлова, но промяната не е толкова радикална, поне не във всички измерения на обществения живот, включително и в практиките на милитантизма.

В истинския смисъл на думата политическата професия възниква с представителното управление. Именно тогава може да се говори за категория от хора, които се посвещават на политиката като професия. Има две разбираня за представителното управление от гледна точка на ролята на представителите. Според едното, универсалисткото, избраниците (представителите) се грижат само за общия интерес, а не за интереса на публиката, която конкретно ги е избрала. Според другото, плуралистичното, избраниците представляват обществото, но и всяка негова отделна част. Последното разбиране се позовава на Дж. Ст. Мил, но също и нас съвременното разбиране за комунитаризма. Всеки избраник (представител) в някакъв смисъл има двойствена функция:

- той или тя е trustee (управленец), когато действа като индивид и експерт;
- той или тя е agent (представител), когато внимава за реакцията на своите избиратели (Lagroye 2003: 201-202).

Тези две роли се играят от политическите актьори едновременно, често не се разделят, но различни обстоятелства и ситуации (например, пред каква публика действа) водят до надделяването на едната или другата страна. Политиката като професия се състои в деликатното равновесие между тези две роли.

Милитантизмът е средата, в която се селектират и политическите професионалисти – индивидите, избрали политиката са свое професионално поле. Макс Вебер в лекцията си „Професията и призванието на политика“ (1919 г.) изтъква, че има два начина да се прави политика: „или да се живее „за“ политиката, или „от“ политиката“. Но това разграничение според Вебер не е абсолютно, напротив, „всеки сериозен човек, обречъл

се на една кауза, живее едновременно за нея и от нея“ (Вебер 1993: 74-75). Макс Вебер показва как модернизацията е белязана от появата на професионалните политици, отделили се от държавните чиновници и основаващи своята дейност върху „*ira et studio*“, върху пристрастието и убеждението, именно защото се намират в състояние на непрекъсната борба (Вебер 1993: 85). Пак Вебер дава идея за типологизиране на политиците от гледна точка на изповядвания етос на политиката: такива, които споделят етиката на отговорността и такива, които споделят етиката на убеждението, изтъквайки, че последните в крайна сметка са лоши политици (Вебер 1993: 110-111). Тук позоваването на Макиавели е необходимо – политиката не е загърбване на личните морални разбираня (убеждения), а подчиняването им на една отговорност, надхвърляща индивида, отговорност за другите. Това не означава, че няма „политици на убеждението“, които често квалифицираме и като „фанатици“ или „обсебени от идеята“. На индивидуално равнище, обаче, най-често има легитимиране на убеждението чрез отговорността: нещо като убеждение в дълга.

В българския политически живот трудно можем да видим чисти типове професионални политици (дали това въобще съществува в други политически общности?). Преобладаващият тип в първите години на независимото съществуване е „демагогът“, опиращ се на мрежа от партийни „босове“ (в смисъла на Вебер) – системата на малък партиен щаб около партийния лидер, подпомаган от местни нотабили, способни да осигуряват гласове. Често тази структура е основана първоначално на лични лоялности, но впоследствие се заменя от система на личен интерес от раз-

пределението на политическата плячка (spoil) под формата на различни платени държавни постове. Това е времето на партиите-котерии, където лоялността към убежденията е винаги на втори план. Появата на „идейните“ партии в политическия живот въвежда техниките на убеждаването и масовата мобилизация в името на високата цел – ново общество, нова държава. Заедно с това се появява и нов тип политик – убеденият мисионер, за когото целта оправдава средствата. Но това създава и периферия от убедени поддръжници, способни на лишения в името на избраната кауза. Появява се милитантизмът, като съзнателно ангажиране с политическа или гражданска организация в името на определена цел, дефинирана като дълг и убеждение едновременно.

В началото на прехода към демокрация в България една от най-видимите форми на милитантизъм беше дейността в **професионалните съюзи** на наемните работници и служители. В новата ситуация тази дейност можеше да стъпи на две относително противоположни традиции. От една страна това беше трансформацията на Българските професионални съюзи от една по същината си казионна и задължителна организация, в действителна конфедерация на свободни профсъюзи, чиято цел вече е да отстояват определени колективни права и корпоративни интереси. От друга страна това беше опитът на Независимия профсъюз „подкрепа“, който възникна като нелегална, по същество политическа правозащитна организация, която обаче постепенно се отдръпна от прякото участие в политиката, за да заеме терена на синдикалната дейност. И в двата случая трансформацията беше болезнена и трудна. При КНСБ проблемът про-

изтичаше от липсата на протестен опит в организирането и представителството на работническите интереси, особено в зараждащия се частен сектор, където профсъюзите така и останаха много слаби. КТ „Подкрепа“ разшири синдикалното си присъствие, но първоначално също в държавните предприятия, където синдикатът можеше да се опрے на натрупания опозиционен опит. В частната сфера, обаче, и той остана сравнително слаб. Основната насока на синдикалната дейност през по-голяма част от прехода се състоеше в отстояване на корпоративните интереси на заетите в големите държавни предприятия, които бързо изпаднаха в криза, намалиха драстично производствата си и след поредица от по-скоро неуспешни приватизации бяха в повечето случаи затворени. Така профсъюзната активност се насочваше най-вече към натиск за запазване на вече незащитими работни места, или, в краен случай, подкрепа за исканията на изплащане на стари задължения към работниците. Това постави синдикатите в някаква степен в ариергарда на събитията, активни най-вече в губещи предприятия, с много по-малък опит в другите, по-малките, но и по-активните частни предприятия.

Синдикатите останаха по-силни и в сферата на публичните услуги, най-вече сред масовите категории държавни служители – в образованието, в транспорта. Именно там те бяха в състояние да мобилизират гражданско участие и да отстояват съществуването си. Но от друга страна организираните стачки в тази област имаха очевиден политически характер, защото на отсрещната страна в конфликта стоеше определено министерство, т.е. правителството. Така синдикалната дейност много често беше белязана политически, с което и общественото

мнение загуби способността си да разграничава собствено синдикалната от партийнополитическата дейност. По навик през първата половина на прехода общественото мнение беше убедено, че в дейността си КНСБ продължава да стои по-близо до БСП, докато КТ „Подкрепа“ – по близо до СДС. Така синдикатите трудно излизаха от сянката на партиите.

След 2000 г., особено с напредването на приватизацията, синдикатите направиха усилие да покажат по-голяма автономия от политическата класа. Това обаче не се прояви непременно в нарастването на гражданската активност в тях, дори напротив. Причината е, че самите синдикати, изглежда, не останаха безразлични към възможностите, които приватизацията открива, и сами се включиха в нея. Това създаде двусмислена ситуация за организации, които по характер трябваше да бъдат работнически (и на наемните служители), а се превръщаха самите те в собственици-работодатели. Общото следствие от това беше по същество гражданско дезангажиране с профсъюзната дейност, нейното професионализиране, ясното разграничение между малкото активни дейци (най-вече част от апарата на синдиката) и синдикалните членове. Дори последното все повече се превръщаше във формално. Това е една от причините за сравнително слабата профсъюзна гражданска мобилизация, още повече в днешните условия на преобладаваща частна собственост в индустрията и услугите.

Посткомунистическата ситуация не само в България беше белязана от създаването и дейността на многобройни нови **неправителствени организации** (НПО) с различни цели и структура, които общественото мнение много бързо започна да идентифицира с граждан-

ското общество. В началото на прехода ангажирането на гражданите с тях беше основано на ентузиазма и желанието за участие, постепенно, не на последно място и заради трудното им финансиране, НПО се ограничиха в един сравнително малък кръг на гражданството и се превърнаха по-скоро в малки предприятия, осъществяващи различни, най-вече международни, проекти. Зависимостта на НПО в посткомунистическа България предимно от външното финансиране (публично или частно) постепенно превърна тези организации в посредници между външни донори и вътрешни потребители. А дейността в тях в специфична професия на писане и отчитане на проекти по определени стандарти.

Намаляването на външното финансиране, което започва доста ясно след присъединяването на България към ЕС, но напоследък е свързано и с финансовата криза, води до силно намаляване на боря на активните НПО. Според някои оценки през последните години те са намалели от около 5 000 на 1 500 (<http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/02/28/>) С други думи активният граждански сектор има малко опори в самото българско общество, получава малко подкрепа от вътрешни донори и като цяло обхваща много малко граждани в различни публични инициативи. Много от НПО действат или като think-tanks, като консултантски фирми, като ПР агенции, или просто като подизпълнител на чужд проект. Беше разпространена също така и практиката, министри и депутати да създават клиентелна мрежа от зависими от тях НПО, чиято цел е да усвоят различни проекти с протекцията на своите патрони. Ето защо съществуването на многобройните НПО донася малко енергия на гражданската активност.

Поради това и общественото мнение е склонно да ги смята по-скоро за малки частни предприятия и трудно ги свързва с дейности от публичен интерес.

В последно време някои специфични изследвания показват друга, по-опасна тенденция. В „Дневник“ твърди, че „през октомври 2010 г. доклад на Центъра за изследване на демокрацията (ЦИД) предупреди, че в гражданския сектор навлизат представители на тежката организирана престъпност - чрез спортни клубове и под формата на лобистки организации и псевдоаналитични центрове“. Показателно е, че много от публичните проекти, които държавата предоставя на НПО, се печелят от различни спортни организации, които всъщност прикриват най-различни групировки на сенчестия бизнес (<http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/02/28/>).

Тези констатации за същностната слабост на гражданския сектор, често представян от псевдограждански организации, не означава, че такъв сектор изобщо липсва в днешна България. Напротив, съществуват сектори в обществото, по-скоро разпръснати и засега малобройни групи, които са в състояние да се мобилизират и да се организират около обществени каузи. През 2009 г. се появиха движения от граждански тип около конкретни каузи: промяна на Закона за горите (за да се предотврати заместването на горски зони, които после се застрояват) или нов статут на Студентските градчета в големите градове (за да се предотврати тяхното безконтролно застрояване с различни цели). Този нов милитантизъм показва умение да влияе върху политическите решение и капацитет за бърза мобилизация, макар и при липсата на много опит. Възможно е този нов милитантизъм да зададе и нов мо-

дел на партийно ангажиране (например в новосъздадената партия на Зелените). Проблемът е, че тези мобилизации остават без трайни организационни последици, изчезват заедно с решаването (или невъзможността от решаването) на проблема, поради която са възникнали. Това може би е и положително, защото такива движения се организират често и с помощта на новите социални мрежи в интернет и са способни да се „събудят“ по всеки повод.

4. Съвременната политическа култура пред изпитанието на Европа

Наследството на политическата култура в България се сблъсква с драматичния преход към демокрация. Няколко са основните елементи на голямата промяна в политическата култура. Преди всичко това е натрупаният опит от рухването на комунистическата система – за няколко поколения това събитие е невероятно и огромно по мащабите си, мнозина българи изживяват това сгромолясване като лична драма, независимо дали ги изпълва с възторг или със страх. Сред най-съществените страни на рухването на старата система е разклащането на държавните структури като цяло: българските граждани стават свидетели на една слаба държава, отхвърляна, неефикасна, немощна, неспособна да се наложи над организираната престъпност, над частните „групировки“. Това влиза в остър конфликт с утвърдената представа за вездесъщата и силна комунистическа държава, налагаща общозадължителен ред и имаща силата да го гарантира. Тези поколения трябва да се адаптират към новата пазарна реалност – да търсят, избират, пресмятат (което до голяма степен им е било спестено преди).

Новите поколения, социализирали се след 1989 г. не правят такова сравнение: за тях нещата са такива, каквито са. Тези поколения са потопени в друга действителност, където богатството носи власт, силата е инструмент за постигане на личните цели, пазарът, а не държавата, е вездесъщ. Новите поколения са пазарно ориентирани, консуматорски настроени, ценят високоплатената работа. Това са и поколенията на интернет практиките, които започват все повече да навлизат в българското общество от средата на 1990-те години. Интернет създава и други условия за общуване, информиране, взаимодействие, непознати на предишните поколения.

Всичко това променя и отношението към политиката. Радикалната промяна към демократична система политизира силно обществото, залогът е твърде голям и разделя мненията. Мнозина усвояват нови практики: на протест и обществен натиск, на лобиране и публично отстояване на собственото мнение, на убеждаване на другите, на остри спорове с опонентите. Усвояват се и практиките на политическия избор, но преди него – на ориентацията в политическото пространство, на търсенето и пресяването на информацията, на критичното четене на пресата. Независимо от различията в разбирането за политиката, всички споделят голямата национална политическа цел на България – присъединяването към ЕС. В някакъв смисъл до 2000-2001 г. политическият процес е изпълнен с различни каузи, дори и след това има поне една голяма кауза – присъединяването на България към ЕС. Но след 1 януари 2007 г. като че ли големите политически каузи изчезват от дебата, в програмно отношение различните партии започват удивително да си приличат,

масовата публика не че чувства ентузиазирана от политиката. Дори напротив, отношението към политиката става не просто резервирано, но дори враждебно, ако не е просто инструментално – като към вид печеливш бизнес. За тази масова нагласа на публиката съдейства и разпространението на пазарните ценности, убеждението, че всичко е стока, включително политическите програми. Едно от сравнително новите, но по-скоро масово разпространяващи се напоследък разбирания за политиката като за „политически пазар“, също стимулира такова отношение на публиката към политическата дейност. Така българската политическа култура започва да усвоя нов опит, нови ценности, които видимо са в противоречие с предписвания демократичен републиканизъм, изискващ от гражданите активно отношение, съпричастие и участие в общото дело (*res publica*).

Все повече в съвременната българска политическа култура се разпространяват характеристики, противоположни на характеристиките на класическата гражданска култура, дефинирана от Алмонд и Върба. Дефинирането на тези нови характеристики на съвременната българска политическа култура е резултат от наблюдения на политически дебат и на поведението на гражданите през последните година-две. Ще започна с такава учудващо трайна черта на съвременната политическа култура в България, каквато е манихейството. Разбира се, не става дума за изповядване на религията на Мани от III в., а за същностно разбиране на света, на обществото и политиката като фундаментално разделени на добра и лоша половина. Това разбиране на политиката отхвърля основанията на всеки друг възглед (като лош) и оттам на дру-

гостта (защото често именно другият е и лошият). Такова разбиране за политиката можах да идентифицирам по времето на един дебат между политици в НБУ, на които беше зададен въпросът, дали могат да назоват едно-две положителни неща за политическия си съперник. Оказа се, че повечето политици не можах да формулират нищо положително за противниците си, очевидно квалифицирайки ги като врагове, за които не би трябвало да има място. Това разбиране за политиката довежда до крайност едно разбиране на Карл Шмит за политиката като разграничаване между приятели и врагове, когато се забрави, че конфликтността е в рамките на едно обществено цяло, чието запазване е условие за политиката изобщо (Шмит 2008: 21-22).

Съвременната българска политическа култура е подчертано мачистка, основава се разпространената вяра в способността на една „силна ръка“ да накаже „лошите“ и да въздвори справедливост. Това върви заедно с горното – тезата за „възмездие“ като мотив на политическото действие се използва достатъчно често. А публиката често си представя ефикасната политика като „наказване на лошите“, отстраняването им, заменянето им с „добрите“. За тази цел политическият лидер най-често си го представяме като „силен мъж“, носител на „мъжественост“, решителност и воля, който не отстъпва, а следва твърдо разбиранията си, който не се огъва и същевременно е добродетелен, честен, интелигентен и знаещ. Общественото мнение най-често осъжда у политиците липсата на „мъжество“, проявите на „женски качества“, определяни като отстъпчивост и склонност към компромиси. Популярността на излъчващи такава „мъжественост“ фигури в съвременната българска политика е

много голяма и е съпътствана, ако не и подхранвана от някои елементи на масовата „чалга“ култура, в която ролите на активния, силния мъж и на очакващата, слаба жена, са подчертани.

Съществена черта на съвременната българска политическа култура е свръхстойността на политическата власт. Това е масовото убеждение, че властта дава неограничени възможности, че ако имаш власт, можеш да направиш всичко, както и че нищо не може да се направи, ако не си на власт. Това е честото оправдание на партиите в опозиция, например. Но също така и резултат от отношението към властта като към плячка, която трябва да се вземе, може да се дели и да се използва. Огромната стойност, която се придава на политическата власт (разбрана най-вече като контрол над публичните институции), омаловажава самостоятелната гражданска инициатива, възможността да се постигат важни обществени цели извън институциите и дори без тях. Всъщност това е донякъде проява на един дълбоко възприет етатизъм, особено голямо доверие в държавата: дори когато всички я критикуват и смятат за „провалена“, винаги си представят, че именно тя трябва в крайна сметка да се погрижи за всичко. Дори когато при пиянска свада някой бъде убит или пиян шофьор прегази някого на пътя, общественото мнение вини държавата, че не се грижи за реда и сигурността, именно защото си представя, че тя е всесилна и вездесъща.

Политическата култура в съвременна България е белязана и от един комплекс за малоценност. Той се проявява като едно тревожно лутане между мании за национално величие („българите сме най-интелигентни“, „имаме най-добри млади математици“, „били сме

най-могъщата държава на Балканите“, „наследници сме на най-древната европейска култура“ и т.н.) и непрекъснато самосъжаление, че сме най-зле от всички. Дори когато оценяваме собствените си проблеми губим всякакво чувство за мярка: нашата корупция е непременно най-голямата, „България е страна от третия свят“ и т.н.

Днешната политическа култура в България е белязана и от силно разпространена гражданска безотговорност. Това е другото име на гражданско дезангажиране, често обратната страна на политическата безотговорност на елитите. Тази характеристика се проявява в систематичното искане на оставки – нещо, което в началото на прехода към демокрация има своите основания, защото тогавашните очаквания са за тотална смяна на стария елит. Днес, обаче, натискът на протестите продължава в същата логика: вместо да се иска институциите и държавните служители да вършат работата си и гражданското общество да осъществява непрекъснат натиск и контрол в тази насока, отново обичайно се искат оставки. Оставката може да се квалифицира като поемане на лична отговорност, но също така и като дезангажиране с проблема, заради който тя е поискана. Свързано с това е и честото довеждане на конкретни проблеми до неразрешими конфликти: конкретна катастрофа, причинена от безотговорността на шофьора, се развива в глобална критика за политиката на държавата в различни области. Разбира се, това не е специфично българска черта, но може да се каже, че такъв подход ни пречи в търсенето на конкретни решения на конкретните проблеми. Тази особеност, обаче, върви заедно с едно дълбоко недоверие към политиците, към желанието и способ-

ността им да решават общи проблеми. Публиката наблюдава безучастно случващото се, и много често се радва на провалите на управлението, сякаш те не засягат всички.

Гражданското безотговорност върви заедно и с гражданския цинизъм. Наблюденията ми показват, че много често гражданите са склонни да практикуват онова, което намират укорително у политиците. Тук нагласите подхранват популисткото говорене, протипоставящо „народа“ на „управляващите“, независимо кой в момента е в управлението. Сякаш когато си част от „народа“, каквото и да кажеш, е оправдано, а когато попаднеш в управлението, ставащ „като тях“, т.е. корумпиран, лицемерен и егоист. Говоренето в публичното пространство за „управляващите“ като за някакво чуждо тяло, което не е част от нас, не е част от легитимния ни избор, предполага същевременно идеализирана представа за „народа“ като съставен изключително от добросъвестни, активни, отговорни и разумни индивиди. Такова разбиране позволява на почти всеки гражданин, когато говори с политик, да заема ролята на „говорител на народа“, без значение, дали същият този народ не е съвкупност от индивиди с различни представи и разбираня за света и политиката.

Най-сетне съвременната българска политическа култура е белязана и от един дълбок общностен консерватизъм. Той има най-разнообразни проявления, но едно от най-съществените е нежеланието на голямата част от днешното българско общество да си представя България като модерна държава. Един скорошен пример за това е официалната церемония за отбелязването на 24 май – Денят на славянската писменост и култура: църковно траурно пеене в на-

чалото, последвано от траурен марш на военния оркестър при поднасянето на венците, нещо като традиционна панихида, а не радостен съвременен празник. България си я представяме най-вече със „старините“: тракийското злато, Аспарух, иконите, както и с традиционен поминък като розовото масло. Модерна България не присъства в нашите образи, ХХ век е несъществуващ.

Тези достатъчно разпространени, масови страни на съвременната българска политическа култура, са резултат и от историческото развитие, но все повече резултат от днешните взаимодействия в обществото между елитите, публиката и медиите. Господстващите черти на съвременната българска политическа култура са комфортни за публиката – тя вижда вината единствено в управляващите, без да приема, че те са представителни за днешната публика. Именно затова общественото мнение се нуждае също от възпитание в граждански дух. От своя страна политиците се надпреварват в ефектно радикално говорене, защото това е условието да бъдат чути от публиката. Дисквалифицирането на противника със „смазващ“ дискурс“ е едновременно и игра с низките страсти на публиката. Така все повече политическият дебат се измества от шоуто, а политиците все повече предпочитат като място на изява шоу-програмите. Медиите имат много често подобно поведение – те играят ролята на „четвърта власт“, но не метафорично, като посредници на общественото мнение, а действително, като корпоративни участници в политическия процес, които застъпват своите собствени разбирания. При това често става дума за разбиранията на рекламодателите, а не толкова на самите журналисти. В такава ситуация публика-

та е като на спектакъл, който не я засяга: днес е склонна бурно да акламира онези, които след четири години обикновено ще заклеимява.

* * *

Гражданската активистка култура в българското общество днес си остава сравнително маргинална, споделяна в по-образованите среди, както и като парадоксално проявление на една наследена от времето на комунизма страст към гражданска активност на всяка цена. От една страна господстващите ценности, подхранвани от масовата култура и рекламата в медийното пространство, са силно индивидуалистични и пазарно ориентирани. Това засенчва ценностите на солидарното гражданско действие, по-скоро оценявано като реликт на комунизма, отколкото като основа на либералната демокрация. От друга страна политическите организации вече не се ползват с висок престиж и членството в тях, милитантизмът в техните структури, се преценява от гледна точка на позлата. Малцинство са гражданите, които се ангажират водени от някакъв идеал или кауза. Подобна е ситуацията и със синдикатите, които са далече от това да бъдат най-масовата форма на проява на гражданска ангажираност. От трета страна мрежата от неправителствени организации (НПО), бързо идентифицирана от общественото мнение като основна проява на гражданското общество, е по същество малобройна като преки участници група от конкуриращи се за намаляващите най-вече външни субсидии частни предприятия. Те допринасят вече твърде малко за гражданската активност и общественото мнение ги дисквалифицира до обикновени частни фирми за писане и отчитане на проекти. Напо-

следък в сектора навлизат многобройни спортни организации, които често прикриват съмнителни гурпировки.

Тази общо взето песимистична картина на гражданското участие в България е трябва да ни кара да не забелязваме съществуването на макар и разпръснати, малобройни, но способни на мигновена мобилизация граждански движения. Те ангажират предимно по-млади хора в определена кауза. Студентските политически мобилизации от 2009 г., както и екологичните протести, представляват една нова проява на такава гражданска култура, стига да успеят да запазят автономията си и да не бъдат бързо инструментализирани от отделни политически партии, които до голяма степен днес действат като корпоративни частни субекти.

Очевидно е, че българското общество се нуждае от активна мрежа за гражданско образование и гражданска култура. Именно мрежа, а не централизирана структура, за да се обхванат както публичните образователни институции, така и политическите партии, синдикатите, НПО, различните граждански инициативи и движения в едно широко и успешно сътрудничество. Активният гражданин не се самопоражда, той се нуждае от образователно и възпитателно усилие, от добър пример и личен опит.

Библиография:

АВРАМОВ Р. Неосъщественният консервативен манифест на България. В: Бочев Ст. Капитализмът в България, София, 1998.

АЛМОНД Г., ВЪРБА С. Гражданската култура. София, Галико, 1998.

ВЕБЕР М. Ученията и политикът София, Булвест-2000, 1993.

ГАВРИЛОВА Р., ЕЛЕНКОВ И. Към историята на гражданския сектор в България. Фондация „Развитие на гражданското общество“, *Изследване на гражданския сектор*, Номер 2, пролет 1998.

ГЕОРГИЕВ, П. Българската политическа култура. София, К&М, 2000.

ДАЛ, Р. За демокрацията, София, 1999.

ДАСКАЛОВ Р. Българското общество 1878-1939. В два тома. София, Гутенберг, 2005.

ЗНЕПОЛСКИ, Ивайло. Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория. София, Институт за изследване на близкото минало, Сиела, 2008.

КАЛИНОВА Е., БАЕВА И. Българските преходи 1939-2001. София, Парадигма, 2001.

КАРАСИМЕОНОВ Г. Партийната система в България. София, Горекс прес, 2006.

МИГЕВ В. Частният сектор в Българската икономика през 60-те години на ХХ век. В: Сборник в чест на доц. д-р Минчо Минчев. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2006.

МИЛЮКОВЪ П. Българската конституция. Солунъ 1905.

МИТЕВ, ПЕТЪР-ЕМИЛ; ЖЕЛЯЗКОВА, АНТОНИНА; СТОЙКОВСКИ, ГОРАН. Македония на кръстопът. София, Изток-Запад, 2009.

МИШКОВА Д. Приспособяване на свободата. Модерност – легитимност в Сърбия и Румъния през ХІХ век. София, Парадигма, 2001.

РАЙЧЕВ А., СТОЙЧЕВ К. Какво се случи? Преработено и допълнено издание. София, Труд, 2008.

ТАНЕВ Т. Политическата култура. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2001.

ТОДОРОВ А. Националпопулизъм срещу демокрацията. Сп. "Критика и хуманизъм", кн.23, бр.1 / 2007 (85-100). (<http://www.eurozine.com/articles/2008-06-19-todorovantony-bg.html>).

ХАДЖИЙСКИ, Иван. Оптимистична теория за нашия народ. София, Отечество, 1997.

ЧАЛЪКОВ И., БУНДЖУЛОВ А., ДЕЯНОВА, Л., НИКОЛОВА Н., ДЕЯНОВ Д., МИТЕВ Т., СЛАВЕНКОВ Б., СИМЕОНОВ О., ЧИПЕВ П., СТОЙНЕВ В., ФЕЛИСИ С. Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г., София 2008.

ШМИТ К. Понятието за политическото. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.

DUVERGER M. Les Partis politiques. Paris, Armand Colin, 1992.

DEVAUX, Sandrine (sous la direction de) Les nouveaux militantismes dans l'Europe élargie. Paris : Harmattan, 2005.

KITSCHELT H. Party Systems in East Central Europe: Consolidation Or Fluidity?, Glasgow, Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, 1995.

LAGROYE, Jacques ; Barthe, Yannick ; Briquet, Jean-Louis ; Dobry, Michel et al. (sous la direction de) La politisation. Paris : Belin, 2003.

WALLER M., Parties, Trade Unions and Society in East-Central Europe.- Ilford, Essex, 1994.

Антоний Тодоров е доктор по политически науки, доцент в „Нов български университет“. Автор на множество публикации, посветени на политическата теория. Той е председател на Българската асоциация по политически науки и главен редактор на списание „Политически изследвания“.

Редакционен екип
Фондация Фридрих Еберт
Бюро България
П.К. 958
ул. Княз Борис I 97
1000 София
България

Заявки
Фондация Фридрих Еберт
Бюро България
Емилия Бургазлиева
e-mail: office@fes.bg
факс: (+359 2) 9802438

Всички текстове са достъпни онлайн
www.fes.bg

Мненията, изразени в тази публикация,
принадлежат на автора/авторите и не
отразяват непременно позицията
на Фондация Фридрих Еберт.